

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΥΙΟΘΕΣΙΑ, ΔΟΥΛΕΙΑ, «ΠΑΡΑΜΟΝΗ»

Κώστας Μαντάς

Δρ Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Μπρίστολ

Όπως σε όλες τις προβιομηχανικές κοινωνίες, έτσι και σ' εκείνη της αρχαιότητας η ανάγκη της επιβιώσης οδηγούσε τους ανθρώπους σε επιλογές, τις οποίες οι σύγχρονες κοινωνίες θεωρούν σκληρές (βρεφοκτονία, εγκατάλειψη παιδιών ή πώληση τους ως δούλων). Όμως, ο σύγχρονος τρόπος σκέψης αποφεύγει την επισήμανση της σκληρότητας σε σύγχρονες πρακτικές ελέγχου του πληθυσμού, όπως λ.χ. η έκτρωση ή η υποχρεωτική στείρωση ανεπιθύμητων κοινωνικών ή φυλετικών ομάδων, όχι μόνο σε τριτοκοσμικές χώρες αλλά και σ' εκείνες που θεωρούνται κοιτίδες του σύγχρονου φιλελευθερισμού, όπως οι ΗΠΑ, ή οι σκανδιναβικές χώρες¹. Ό,τι και αν λείπει σε υπερασπιστές του «δικαιώματος στη ζωή» (έτσι ονομάζονται εκείνες οι ομάδες κοινωνικής πίεσης που επιζητούν την ποινικοποίηση της έκτρωσης στις ΗΠΑ), καμία κοινωνία δεν μπορεί να επιβιώσει, χωρίς να εφαρμόσει κάποιους μηχανισμούς ελέγχου των γεννήσεων.

Είναι κοινός τόπος ότι σ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας η κοινωνική και η οικονομική αστάθεια οδηγούσε τους γονείς στην «έκθεση» του βρέφους, που κατέληγε σε θάνατο ή υποδύλωση του². Η ιστορική της ελληνιστικής εποχής Sara B. Pomeroy ανέλυσε το φαινόμενο, ίδιως σօσον αφορά στη θάνατωση μεγάλου αριθμού θηλυκών βρεφών, στο λαμπτρό της δικιόμων «Infanticide in Hellenistic Greece»³. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές που αναφέρει η Pomeroy, το έθιμο της βρεφοκτονίας κυριαρχούσε μεταξύ Ελλήνων και Ρωμαίων, όχι όμως σε όλους λαούς γνωστούς στην αρχαιότητα, όπως ήταν οι Αιγυπτίοι και οι Εβραιοί⁴. Το κύριο μέρος του δικιόμου της βασίζεται στην ανάλυση μας σειράς επιγραφών από τη Μίλτο (228-220 π.Χ.), οι οποίες αναφέρονται σε μια ομάδα μισθοφόρων από άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου. Όπως είναι φυσικό, σε μια τέτοια κοινωνική ομάδα όπου το στρατιωτικό επάγγελμα είναι το μόνο μέσο προσπορισμού χρημάτων, οι υπαγετέρες αποτελούν μια αστήματη μειονηφία στο σύνολο των παιδιών: είναι μόλις 46, ενώ υπάρχουν 168 αγόρια⁵. Σε άλλο σημείο του άρθρου της η Pomeroy αναφέρει ότι σε σύνολο 91 οικογενειών μόνο μία είχε δύο κόρες και δύτικα καμιά δεν είχε περισσότερες από δύο. Χαρακτηρίζει αυτή τη στατιστική όχι απρόβλεπτη, γιατί στην αρχαία Ελλάδα, κλασική και ελληνιστική, μόνο οι πολι ηπούσιοι και οι βασιλιάδες μπορούσαν να συντηρήσουν ένα μεγάλο αριθμό θυγατέρων.

Δεν είναι τυχαίο ότι σύμφωνα με ένα εγχειρίδιο ονειροκριτικής του 2ου αιώνα μ.Χ., τα «Όνει-

ροκριτικά» του Αρτεμίδωρου του Δαλδιανού, όποιος ονειρεύεται πώς έχει αποκτήσει μικρά παιδιά, ανδρας ή γυναίκα, θα αντιμετωπίσει προβλήματα, γιατί η ανατροφή των παιδιών προκαλεί φροντίδες, λύτρες, αγωνίες. Τα πρόγραμμα είναι χειρότερα για όποιον ονειρευτεί πώς έχει αποκτήσει κόρη, γιατί ενώ τα αγόρια, σταν μεγαλώσουν, δεν παίρνουν τίποτα από τους γονείς τους, τα κορίτσια χρειάζονται προίκα. Αναφέρει την περίπτωση καποιου που ονειρεύτηκε πώς απέκτησε κόρη και δανείστηκε χρήματα με τόκο, ενώ κάποιος άλλος που είδε πως έβαζε την κόρη του ξόφλησε ένα χρέος του, γιατί η κόρη συμβόλιζε το χρέος⁶.

Ο P. Garnsey, προσπαθώντας να σχολιάσει κείμενα, λογοτεχνικά και νομικά, τα οποία καταγράφουν είτε μια υπερβολική εικόνα παιδοκτονίας, π.χ. τη ρήτη του Πλουτάρχου ότι οι φτωχοί δεν κάνουν παιδιά ή το απόστασμα του Ποσειδόποιου στις ακόμα και ο φτωχός ανατρέφει ένα γιο, ενώ την κόρη την «εκθέτει» ακόμα και ο πλούσιος, είτε τη διαταραχή του ρωμαϊκού δικαιου που υποχρέωνε κάθε ρωμαίο πολίτη να αναθρέψει όλους τους γιους του και την πρωτότοκη κόρη του, δεν καταλήγει σε οριστικό συμπέρασμα⁷. Κατά τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ., οισμένοι αυτοκράτορες της Ρώμης, καθώς και πλούσιοι ευεργέτες χρηματοδότησαν προγράμματα ανατροφής παιδιών, τα επονομαζόμενα «alimenta». Ο αυτοκράτορας Τραϊανός, στο πλαίσιο της δημογραφικής πολιτικής του και επειδή χρειαζόταν ικανό αριθμό στρατιωτών για τις εκστρατείες του, οργάνωσε τέτοια προγράμματα σε πόλεις

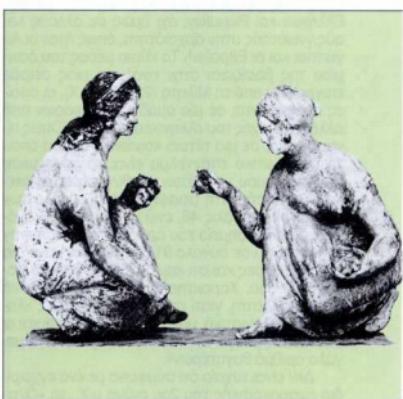
1. Άγαλμα ετρωακικής περιόδου που αναπαριστά λύκανα. Αργότερα οι Ρωμαίοι προθέσαν τις μορφές δύο δρεφών, του Ρωμαίου και του Ρέμου, που σήμαναν με το γνωστό μυθολογικό μοτίβο της αρχαιότητας είχαν εγκαταλειφθεί από τη μητέρα τους και επέλεγαν χάρη στη φροντίδα κάποιου θηλακού άγριου λύκου. Τέτοιες περιπτώσεις σπάνιζαν, αν και ούρη και στον 266 αιώνα υπήρξαν ανάλογα παραδείγματα, τα παιδιά οώντα βρίσκονταν σε ημέρας κατάσταση και δεν επιβιώναν μετά την εφεύρεσί τους.

της Κεντρικής Ιταλίας⁹. Όπως ήταν φυσικό, ο αριθμός των αγοριών ήταν πολλαπλάσιος των κοριτσιών (263 αγόρια και 35 κορίτσια)¹⁰. Όμως, διάφοροι ευεργέτες στην επαρχίας, ανδρες και γυναίκες, συνήθως ευεργετούσαν ίσο αριθμό αγοριών και κοριτσιών, όπως ο P. Licinius Papirianus που άφησε στην πόλη του, την Κίρτα (Β. Αφρική), 1.300.000 στρεπτάρια, για να χρηματοδοτηθεί η διαταφρί 300 αγοριών και 300 κοριτσιών, από το τρίτο ως το δέκατο τρίτο έτος της ηλικίας τους – συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών των ξένων που κατοικούσαν στην πόλη (169 μ.Χ.)¹¹.

Μολονότι ο μέσος όρος ζωής ήταν πολύ χαμηλός στην αρχαιότητα, ανάλογος με εκείνους των κατοίκων του τρίτου κόσμου (30-40 χρόνια), το πρόβλημα συντηρησης των επιζώντων ηλικιωμένων ήταν σοβαρό. Για τους προβοτημχανκούς, τους συγχρόνους πρωτόγονους και τους κατοίκους των απελπιστικά φτωχών χωρών (π.χ. Μπαγκλαντές), τα αντίστοιχα της κοινωνικής ασφάλισης είναι η απόκτηση ενός μεγάλου αριθμού παιδιών. Τι συνέβαινε, όμως, σε περιπτώσεις άτεκνων ή έγκαταλειμμένων ανθρώπων; Το κενό το αναπτήρων ο θεσμός της δουλείας. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για την ανάλυση αυτού του πού σύνθετος και αμφιλεγόμενου θεμού¹². Θα εξετάσουμε μόνον εκείνες τις πλευρές που αποτάνται του θέματος μας: οι δούλοι συχνά απελευθερώνονται ή αντιτίθεται παρένεμαν υποδουλώματος για να γηραιούσουν τον κύριό τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια επιγραφή του 181 μ.Χ. από τη Βέροια, όπου η Αράγη, κόρη του Βάστου, κατέγραψε την απελεύθερωση της δουλής της, Ελπίδας¹³. Εκεί βρίσκεται ενσωματωμένη η απάντηση των αδελφών της, προς τους οποίους στράφεται για οικονομική βοηθεία, οι οποίοι της απαντούν ότι δεν μπορούν να τη βοηθήσουν, τη συμβουλεύουν δε να μην απελευθερώσει τη δουλή, γιατί δεν θα έχει άλλο στήριγμα στα γηρατεία της¹⁴. Αλλά και σε σειρά απελευθερωτικών επιγραφών, ο απελεύθερος, υποχρεώνται να υπηρετησει τον κύριο ή την κυρία του, ή κάποιον ηλικιωμένο συγγενή

τους, για όσο διάστημα ζήσουν (παραμονή)¹⁵. Σε μια επιγραφή, υποδηλώνεται η εξαγόρα ενός κοριτσιού από τη μητέρα της, που πιθανότατα είχε πουλήσει το παιδί της, όπως βρισκόταν σε έχαση τη οικονομική ένδεια¹⁶. Ένας άνδρας απελευθερώνει τη σκλάβα του υπό τον όρο να τον φροντίσει σαν κόρη του¹⁷. Μια άλλη σκλάβα απελευθερώθηκε από το δεσμό της «παραμονής», υπό τον όρο να φροντίσει για την κηδεία του πρώην κυρίου της, που ήταν πιθανότατα άπεκτον¹⁸. Χαρακτηριστική όμως είναι η περίπτωση της δουλής Διόκλειας, η οποία απελευθερώθηκε υπό τον όρο να γηραιούσησε τη μητέρα του απελευθερωτή της, ο οποίος με ειδικό όρο στην πράξη απελευθερώστης της παραχώρει το προνύμιο να κρατήσει ελεύθερο ή να θανατώσει με πνιγμό όποια παιδί γεννήσει κατά την «παραμονή» της, όχι όμως και τα να πωλήσει, γιατί τότε ίσως να αποκτούσε χρήματα για να εξαγοράσει την «παραμονή» της, αφήνοντάς την έτσι μόνο το πρόβλημα της φροντίδας της μάσας του (1ος π.Χ. αιώνας)¹⁹. Σε πολλές από αυτές τις επιγραφές που προέρχονται από τους Δελφούς, όπως και σ' εκείνες από την Κάλυμνο, παράγεται συχνά και ένας άλλος όρος απελευθερωσής: η παράδοση από τη δούλεια (και από δούλους στην Κάλυμνο) ενός αριθμού υγιών παιδιών ως αντικαταστατών τους²⁰.

Ενώ όμως για έναν από πολίτη η δουλεία έλυνε το πρόβλημα επιβίωσής του, όταν δεν είχε πλαίσιο, για τους ανθρώπους των ανάπτυξης τάξεων το πρόβλημα είχε διαφορετικές παραμέτρους: εκείνοι που τους ενδιέφερε ήταν η διαιώνιση του οίκου τους, γι' αυτό η υιοθεσία δεν είχε το ίδιο νόημα με τον οώνυμο, συγχρόνο θεσμό. Για τους αρχαίους Ελληνες και τους Ρωμαίους, η υιοθεσία αποσκοπούσε στη συνέχιση του γενούς τους, γι' αυτό και η πλειονότητα των υιοθετουμένων ήταν αγόρια. Μάλιστα το ρωμαϊκό δικαίο επέτρεπε την υιοθεσία ακόμη και ενήλικων ανδρών, ενώ ένας pater familias (αρχηγός οικού) μπορούσε να υιοθετήσει έναν εγγονό του και έτσι να τον μετατρέψει σε «γιο» του²¹. Η Ρώμη, στις αρχές του 1ου μ.Χ. αιώνα, αντιμετώπιζε

4. Νεαρό κορίτσι παιδιών αστρογάλους. Η λύκη των γυναικών στην ορχιδαία Αΐδηνα δεν ήταν εδυσιαλική, αλλά η ποικιλή ήλικις των κοριτσιών είχε τις μικροχροές της.

3. Ανάγλυφο ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής, που απεικονίζει μικρά παιδιά που παίζουν.

σοφαρό δημογραφικό πρόβλημα, κυρίως στο επίπεδο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, γεγονός που οδήγησε στην προπτέρια δημιουργίας ενός θηβαϊκού και υπερουσινητρικού προγράμματος ελέγχου της γυναικείας εσουδαλίκτησης. Ο Αύγουστος, με την *Lex Ioulia*, μετέτρεψε τη μοιχεία (ας τέτοια θεωρούσαν τη σεξουαλική σχέση μιας παντρεμένης γυναίκας με έναν άντρα, ο παντρεμένος άνδρας διέπρεπε μοίρας μόνον αν είχε σεξουαλική σχέση με μια παντρεμένη γυναίκα), από οικογενειακό, ιδιωτικής φύσης, πρόβλημα, σε κρατικό αδίκιμη, που συνεπάγεται σε βαρότατες ποινές (όπως δήμευση περιουσίας, εξορία, υποχρεωτικό διάζυγο του απαπτημένου συζύγου από τη μοιχαλίδα σύζυγο του)²². Επειδή, όμως, κανένας νόμος δεν μπορεί να υποχρεώσει τους ανθρώπους να κάνουν παιδιά, ο Αύγουστος παραχώστε μια σειρά προνομίων σε όποια ελεύθερη γονότοκη αποτούσε τρία παιδιά (αν ήταν απελευθερημένη, έπρεπε να γεννήσει τέσσερα παιδιά), με κυριότερο το *ius trium liberorum* («τριών παιδών δικαιώματα»), δηλαδή την απαλλαγή τους από την υποχρέωση να έχουν έναν κρηδεμόνιο, «άνωρο» στη διαίρεση της περιουσίας τους. Αν και το συγκεκριμένο προνόμιο καταγράφεται σε Πλήθωρά επιγραφών και πατώμων, εικάζεται πολλούς ιστορικούς, όπως την J.F. Gardner, ότι η πλειοψηφία των γυναικών δεν έκανε χρήση του προνομίου αυτού, γιατί το τίμημα των τοκετών, που στην αρχαιότητα ήταν ιδιαίτερη επικίνδυνοι, ήταν πολὺ βαρύ. Εξάλλου, οι διδάχοι του Αυγούστου χρησιμοποίησαν αυτό το προνόμιο για άλλους λόγους, για παραδείγμα, ο αυτοκράτορας Κλαύδιος υποσχεθήκε στις γυναικείς πλοιοκτήτες της Ρώμης την παραχώρηση του προνομίου αυτού, αν παραχωρούσαν τα ποιάτων για τη μεταφορά σπουδαίου από την Αιγαίνη προτού Ρώμη²³. Από το 20 αώνια μ.Χ., το προνόμιο αυτό άρχισε να παραχωρείται στις γυναίκες της αριστοκρατίας, ως ένδεικνυτή αυτοκρατορικής ευνοίας και όντι ως αντανακλήση για τη γονιώτατη ευνοία.

Επιστρέφοντας στο θεμό της υιωθείας, βρίσκουμε ότι εφαρμόζονται ευρύτατα στην Αθήνα, τα νησιά του Αιγαίου, αλλά και σε άλλες περιοχές της Ρωμαϊκής Ελλάδας. Συχνά, οι υιωθείμενοι, αναφέρουν στις επιγραφές τόδο τον φυσικό σύνολο και τον θετό τους πατέρα, που συνήθως ανίκουν και οι ίδιοι στην τοπική αριστοκρατία.

τία²⁴. Η σχέση ενός γιου με τον φυσικό του πατέρα, δηλώνεται με τη φύρωμα «γάνω...» και ακολουθεῖ το όνομα του φυσικού του πατέρα²⁵. Είχε επίσης υιοθετήθει και ένας οριαμένος αριθμός γυναικών, γεγονός που δημιουργεί ερωτική ματιά για τη δογματική απόδοχη της άποψης ότι οι κόρες ήταν ανεπιμόμπητες, γενικά, στην αρχαϊκή Ελλάδα και τη Ρώμη. Ασφαλώς, για έναν φωτιστικό πολίτη η γέννηση κόρης σημαίνει οικονομική δυστραγιά, όμως σε μία πλούσια οικογένεια είχε την αρένα της οι μελλοντικοί κρίκος συνδεόταν με τον γαμού, με άλλες οικογενείες²⁶. Φαίνεται, επίσης, ότι η ιδεοθεατική γυναικών εξυπηρετούσε σε παρομοιούς σκοπούς, δηλαδή τη συνδεσμό δύο οικογενειών της ίδιας υψηλής κοινωνικής θέσης²⁷. Εταί η Αισάρχη Κλαύδιος Θευματοκόλλης υιοθέτησε την Κλαυδία Αμμία Αγιρρήπια, κόρη του Τίτου Φλάβιου Κάλλασσορου, δημότη του Μαραθώνα²⁸. Εξάλλου, γυναικες, όπως η Κλαυδία Μητροδώρα, ευεργέτιδα της Χίου, ήταν επίσης υιοθετημένες²⁹.

Τέλος, όσο και αι φάνεται παράδοξο, ο αιώνιος μικτός γάμος, θείους αναψήφιας ή ανάμεσα σε πρώτης γενετικής επιβίωσης αριστοκρατικών οικών. Ανάμεσα στις ευπόριες ποιτιών της Λυκίας και της Παμφυλίας, ο γάμος εκ πατρός δειλού και ανψήφιας δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο. Σύμφωνα με την R. Van Bremen, η Μηνοδώρα από το Σύλλιον, που συγκέντρωσε σειρά αξέματάν στα χέρια της, ήταν μοναχόπαιδι του Μεγαλή και έτσι, για να μείνει η περιουσία στην πατρική της οικογένεια, παντρεύτηκε τον αδελφό του πατέρα της, Απολλώνιο²⁹. Επίσης, η Λυκιάρχισσα (αρχέρεια του κοινού των Λυκίων), Μαρκία Αυρηλία Χρυσιον, είχε παντρευτεί τον αδελφό του πατέρα της³⁰. Πιθανότατα, αυτή ήταν μια συνήθεια της τοπικής αριστοκρατίας, γιατί ούτε οι Έλληνες ούτε οι Ρωμαίοι αποδέχονταν τέτοιες αιμορραγικές ενύ-

2. Σκηνή από ερυθρόμορφη υδρία, όπου αναπαριστάται τριφερή κοινωνεγκατή σκηνής. Απεικονίζεται ένας ανδράς, ο οποίος του καθημένη και ένα αραιοκύρι βρέφος, που παραδίδεται από τη μητέρα στην τροφή του. Τέτοιες σκηνές θέτουν υπό αμφιβολίη πώς
την επιχειρηματολογία
εκείνων των ιστορικών
που υποστηρίζουν ότι στην
αρχαιότητα δεν υπήρχε
τριφερότητα στις σχέσεις
γονέων και παιδιών.

5. Χάλκινη προτομή της Αγριππίνας, ανιψίας και συζύγου του αυτοκράτορα Κλεοδίου (41-54 μ.Χ.). Ο αιμορικτικός αυτός γάμος προκάλεσε την αντίδραση του ρωμαϊκού λαού. Η Αγριππίνα κατέβρωσε να πεισεί τον Κλεοδίο να υιοθετήσει το γιο της Νέρωνα και να τον παντρέψει με την κόρη του Οκταβία, ανοίγοντας του έτοις το δρόμο για το δρόμο, εις βάρος του γιου του Κλεοδίου, του Βρετανικού.

σεις³¹. Φυσικά, αυτοί οι γάμοι, μπορεί να συντελούσαν στη δημιουργία μεγάλων περιουσιών αλλά οι κοινωνικές και βιολογικές τους επιπτώσεις ήταν άκρως αρνητικές: δεν είναι τυχαίο ότι αυτές οι γυναικες εμενάν ξήρες, λόγω της μεγάλης διαφοράς της πληκτικής με τους συζύγους-θείους τους, ενώ και οι αρσενικοί απόγονοι αυτών των ενώσεων ήταν ολιγόχωροι³². Σήμερα γνωρίζουμε καλά στις τετούοι γάμοι ανάμεσα σε στενούς συγγενείς είναι υπευθυνοί για τη μετάσταση σοβαρότατων ασθενειών του αιματος στους αρσενικούς απογόνους τους, όμως τα περιορισμένα ιατρικά μέσα της εποχής δεν επαρκούσαν για την ακριβή απολύτηση του φαινομένου. Το φαινόμενο των αιμορικτικών γάμων φαίνεται ότι ήταν εξαιρετικά διαδεδομένο στον μεσογειακό χώρο, σύμφωνα με τα πορίσματα της ιστορικής και εθνολογικής έρευνας της γαλλίδας εθνολόγου Germaine Tilquin, στο εξαιρετικό βιβλίο της *The Republic of Cousins: Women's Oppression in Mediterranean societies* (London 1983).

Τέλος, σύντομη αναφορά πρέπει να γίνει στο θεμάτιο της παλλακίας. Σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, ο ρωμαίος πολίτης, όπως τηρούσε να αποκτήσει μια concubina («παλλακή»), που ήταν η de facto σύζυγός του, π.χ. αν η παλλακίδα ενός πολίτη αποκτούσε εραστή, τόσο η ίδια όσο και ο εραστής θεωρούνταν υπεύθυνοι μεμειγμένες και τιμωρούνταν ανάλογα. Όμως, ούτε τη παλλακίδα ούτε τα παιδιά της αποκτούσαν κληρονομικά δικαιώματα πάνω στην περιουσία του «σύζυγου», αν και σε ανταλλαγμά δέχονταν «δωρέες εν ζωή»³³. Αυτός ο ανεπιστήμονας γάμος, που στο μεσαιωνικά εξελίχθηκε στον λεγόμενο «μοραγανικό γάμο», λεπτομεργός σε μηχανισμούς κοινωνικής και οικονομικής προστασίας των παιδιών από τον νόμιμο γάμο, καθώς η κοινωνικά κατώτερη παλλακίδα (συνήθως ήταν απελεύθερη) δεν μπορούσε να γίνει η τυραννική μητρική που ανέκαθεν στοιχείωνταν το ανθρώπινο φανταστικό.

Σημειώσεις

- Αφέντα και τεκμηριωμένα στοιχεία γι' αυτές τις πρακτικές περιέχονται σε δύο βιβλία, δοκετά διαφορετικά μεταξύ τους: Αντέλα Ντέρμπι, *Guanicas, φύλο και περιουσία*, Αθήνα 1984 και Ζερζαΐν Γκράμ, *Sex and property in Antiquity*, London 1985.
- Η βιβλιογραφία για τη βρετανική δύρης να εμπλουτιστεί στη δεκαετία του 1970, Βλ. M. Golden, «Demography and the Exposure of Girls at Athens», *Phoenix* 33 (1981), σ. 316-331; P. Brunt, *Italian Manpower, 22 BC-AD 14*, Oxford 1971; C.I. Preaux, *Le monde hellénistique*, Paris 1978; R.P. Duncan-Jones, «Demographic Change and Economic Progress under the Roman Empire», *Techne: Economy, Society and Civilization in the Roman World*, Cambridge 1979, σ. 67-80.
- Στο A. Cameron - A. Kuhrt (emph.), *Images of the Women in Antiquity*, London 1983, σ. 207-222.
- Στο ίδιο, σ. 207.
- Στο ίδιο, σ. 220-221.
- Στο ίδιο, σ. 212-213.
- Βλ. Αρτεμιδώρος Δαδιάνος, *Ονειροκριτικά*, Αθήνα 1983, σ. 37. Ο μετρερητής-σχολαστής, G. Παπασταυρωπούλος, αποδεικνύει τη συνέχεια αυτής της αντιληψής στην νεοελληνική παραδόση, όπου η γέννηση κόρης γίνεται δεκτή με διαφορά, ως «γραμματία». Βλ. Δ. Νικασταύλου-Σκούτερη, *Ανθρώπινοι για το γανακείο ζήτημα*, Αθήνα 1978, που αναλύονται οι αρνητικές επιπτώσεις της προίκας στην νεοελληνική κοινωνία, με σύντομη αναφορά στη διαχρονικότητα του εθιμίου.
- Βλ. P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge 1989, σ. 65. Επίσης, η Sue Blundell, στο βιβλίο της *Women in Classical Athens*, Bristol 1998, πολύ λογικά, πορτραΐζει στα άντρια οι Αθηναίοι «ξέβεταν» τις κόρες τους, τότε ως δημιουργέτο σοβαρό δημιουργικό πρόβλημα.
- Στο ίδιο, σ. 252.

10. Στο ίδιο.

11. *OL (Corpus Inscriptionum Latinarum)* viii.1 no 641.
12. Για μια σφραγίδα θεωρία του θέματος, βλ. Δ. Κυρτάτας, δούλαιοι και δουλοκτητικοί τρόποι παραγωγής, Αθήνα, 1987.

13. *SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum)* xxvii (1986), αριθ. 590. Ο Π. Μ. Νικόλης και Γ. Α. Ζωρτζής, στο άρθρο τους «Απελευθερωτική επιγραφή από εργα της Ενοίδας (Εξοχή Κοζάνης)», στο *ΤΕΚΜΗΡΙΑ*, τόμ. Β, 1996, σ. 69-84, αναφέρονται σε κόποι Αυρηλία Ιουλία, που δέσμευται ως όρο για την απελευθέρωση του δουλού της Ερήνη να παραμενεί μαζί της και να τη «γηρώσεις», περὶ το 223 μ.Χ.

14. SEG, δ. π., ραμμές 20-26.

15. Βλ. K. Hopkins, *Conquerors and Slaves*, Cambridge 1978; A. Calderini, *La Manomissione e la Condizione dei Liberi in Grecia, Rome 1965*; W.L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955; Konstantinos Mantas, «The Concept of Slavery in the *Dio Chrysostomos Discourses*», οδηγός πτυχίου εργασία, Bristol 1990; C. Wayne-Tucker, «Women in the Manuscript Inscriptions at Delphi», *TAPA* 112 (1982), σ. 225-236.

16. *GD (Sammlung der griechischen Dialekt-Inscriptionsen)* 2123.

17. Wayne-Tucker, δ.π., σ. 230.

18. Στο ίδιο.

19. Στο ίδιο.

20. Δ. Ταμπουκίδης, *Ελεύθεροι και δουλοί*, Αθήνα 1991, σ. 118-121.

21. Βλ. P. Moreau, «Η υιοθεσία στην αρχαία Ρώμη», *Istoria* 338 (1996), σ. 76 κ.ε. (επικαιρεύοντα άρθρο). Για μια μεμεριστικήν προσέγγιση του θέματος, βλ. J.F. Gardner, *Women in Roman Law and Society*, London 1986.

22. Βλ. Aline Rostaing, *Pompeia: On the Body and Desire in Antiquity*, London 1992; G. Clark, *Women in Antiquity*, Oxford 1989.

23. Suetonius, *The Twelve Caesars*, 19.

24. Βλ. L. Rubinstein κ.ά., «Adoption in Hellenistic and Roman Athens», *Classica et Medievalia XLII* (1991), σ. 139-151. Για τις υιοθετουμένες γυναίκες χρηματοποιούντων τη φούρουμα «εκ θυγατροποιού». Πάντως, ο ψυχικός πατέρας διατηρούντων συχνά δικαιώματα πάνω στην υιοθετουμένη κόρη του. Εποι. σε μια επιγραφή από τη Μακρά Αστή του οικού μ.Χ., όπου μια γυναίκα απελεύθερωνται διάλογο στο 3 ως 5 συμύνους.

27. Βλ. Rubinstein κ.ά., δ.π., σ. 151, 2ος αιώνας μ.Χ.

28. Βλ. K. Mantas, *Independent Women in Roman East*, *EIRENE* (1997), σ. 81-95.

29. R. van Bremen, «A Family from Silius», *ZPE* 104 (1994), σ. 49. *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, iii no 584, I. 20.

31. Βλ. την αρνητική αντίδραση του ρωμαϊκού λαού απένταν στο γόμο του αυτοκράτορα Κλεοδίου με την Αγριππίνα, που ήταν κόρη του οδηγού του Γερμανικού, στο G. MacCurdy, *Vassal Queens*, Chicago 1937, σ. 8.

32. Το θηρητικό δόσο και η Μαρκά Αστή του οικού χριστίου εκτελέσθηκαν σε ειρηνείας στο οντόμα πρώτα χαμένων γυνών.

33. Βλ. G. Clark, *Women in the Ancient World. New Surveys in the Classics*, 21, Oxford 1993, σ. 21.

Strategies of Survival in Antiquity: Adoption, Slavery, "Paramoni"

K. Mantas

The hard reality in every pre-industrial society obliged its members to act and behave in a way, which we would regard today as inhuman, although selective sterilization or abortion are common practices in the modern Western world as well. The survival of the elderly in antiquity was depending on the possession of slaves who looked after them instead of their children. Therefore, it is not surprising that in numerous liberation inscriptions the slaves are bound to stay with their former master or an aged relative of him until the latter would die. For the members of the elite the adoption, of boys in particular, as well as the institutions of marriage between close relatives and of concubine were representing various strategies of survival.